

УСНА ІСТОРІЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА КІРОВОГРАДЩИНІ

(за матеріалами етнографічних соціально-педагогічних
практик студентів факультету історії та права
КДПУ імені В. Винниченка 2008 – 2013 рр.)

Світлана ПРОСКУРОВА (Кіровоград)

У статті узагальнено досвід збирання та опрацювання джерел усної історії Другої світової війни на Кіровоградщині польовими етнографічними експедиціями, організованими факультетом історії та права КДПУ імені В. Винниченка.

Ключові слова: усна історія, Друга світова війна, окупація, історична пам'ять, етнографічна практика.

В настоящей статье обобщается опыт сбора и обработки источников устной истории Второй мировой войны в Кировоградской области, осуществленных полевыми этнографическими экспедициями, организованными факультетом истории и права КГПУ имени В. Винниченко.

Ключевые слова: устная история, Вторая мировая война, оккупация, историческая память, этнографическая практика.

This article generalizes experience of collection and processing of oral historical sources of World War II in the Region of Kirovohrad performed by field ethnographical expeditions arranged by the Department of History and Law of the Kirovohrad State Pedagogical University named after V. Vynnytschenko.

Key words: oral history, World War II, occupation, historic memory, ethnographical practice.

Починаючи з 2006 року, факультетом історії та права КДПУ імені В. Винниченка було організовано сім польових етнографічних експедицій, що мали на меті збирання джерел усної історії XX сторіччя. Вони здійснювалися в рамках реалізації як науково-дослідних проєктів під егідою Українського інституту національної пам'яті, так і більш вузьких регіональних проєктів.

Протягом кількох польових сезонів вдосконалювалися як методичний інструментарій, так і матеріально-технічне та організаційне забезпечення експедиційної роботи.

Результати експедицій оприлюднено у ряді публікацій [1; 2; 3; 4].

Пошук, нагромадження та опрацювання джерел усної історії Другої світової війни на Кіровоградщині здійснюється нами, починаючи з 2008 року.

Нами враховується те, що студенти належать до четвертого повоєнного покоління, тому їхні знання та уявлення про війну ґрунтуються на двох комплексах джерел – офіційному (підручники історії, художня література, художні й документальні фільми, експозиції музеїв Другої світової війни, виступи ветеранів на урочистостях до Дня Перемоги) та неофіційному (розповіді про війну родичів та близьких, причому як безпосередніх очевидців подій, так і їхніх нащадків, які розповідають про війну зі слів старших, а також розповіді ветеранів під час неофіційного спілкування). До 1991 року між цими наративами пролягала прірва – вони не доповнювали один одного, а були різними, почасти протилежними, історіями війни.

Офіційний радянський (і більшою мірою пострадянський російський) наратив ґрунтується на тезах про “мудре партійне керівництво” (з поправкою на “окремі прорахунки на початковому етапі війни, викликані віроломним нападом ворога”, “таланти радянських воєначальників”, “морально-політичну єдність партії і народу”, “єдність

фронту і тилу”, “полум’яний радянський патріотизм” і “масовий героїзм”, “дружбу народів” тощо. Беззаперечним уважалося, що історія УРСР періоду 1941 – 1945 рр. є складовою частиною радянської історії, тому виокремлення національного контексту категорично не припускалося.

Офіційну міфологію “Великої Вітчизняної” партійні ідеологи почали створювати вже в ході війни, замовчуючи поразки й перебільшуючи перемоги, ідеалізуючи одних воєначальників і паплюжачи репутацію інших (навіть посмертно), формуючи пантеони героїв та мартирологи жертв, призначаючи цілі народи “зрадниками”, зводячи величні меморіали, запроваджуючи свята й пам’ятні дати.

В Радянському Союзі місію патріотичного виховання населення в дусі офіційного міфу було покладено на партійний апарат, школу, пресу й телебачення, музеї. З початку 60-х років минулого сторіччя розпочинається “конструювання” історії війни за правилами тоталітарного соціуму: бучно, за участі школярів і ветеранів війни святкуються річниці Перемоги; у місцевій пресі друкуються спогади партизанів і підпільників, з часом історія партизанського руху обростає легендами, при цьому всіляко замовчується національна складова руху опору й реальні взаємини між партизанами та населенням; широко оприлюднюються факти жорстокого поводження нацистів з населенням окупованих територій, при цьому Голокост фактично є табуованою темою; замовчується реальний стан міжнародних взаємин, зокрема закритою темою є національний склад Червоної армії і відсоток у ній українців; загалом “загарбники” демонізуються, а “визволителі” ідеалізуються.

На відміну від офіційної історії, забарвленої в чорно-білі кольори, усні оповіді про війну стосуються живих людей і тому відтворюють усю палітру кольорів разом з півтонами. Так, виявляється, що німецькі солдати й офіцери не жорстокі зарізяки, а часто так само жертви війни, у лавах Червоної Армії-визволительки є грабіжники, гвалтівники і вбивці, 1944-го року дехто з визволителів докоряє визволенням, що вони буцімто “жирували під німцями”, і взагалі, в них мало героїки, а багато про те, як вижити й зберегти людську подобу в нелюдських умовах.

2007 року з урахуванням підготовки до відзначення 65-ї річниці з Дня Перемоги в Другій світовій війні автором було розроблено програму-запитальник “Усна історія Кіровоградщини в роки Другої світової війни”.

Запитальник для фіксації усних свідчень про події Другої світової війни охоплює наступні сюжети:

- нацистська окупація України, окупаційний режим;
- повсякденне життя населення на окупованих територіях;
- примусові роботи в Німеччині, перебування в таборах військовополонених і концентраційних таборах;
- участь у підпільному та партизанському русі на території України;
- мобілізація до лав Червоної Армії та участь у бойових діях на радянсько-німецькому фронті.

Особливу увагу було звернено на фіксацію спогадів про початок та перший період війни, факти колабораціонізму, Голокост, національний рух опору, мобілізацію чоловічого населення на визволеннях територіях – теми, інформація щодо яких або замовчувалася, або свідомо спотворювалася офіційною радянською історіографією.

АНКЕТА-ЗАПИТАЛЬНИК

1. Прізвище, ім’я, по батькові, рік народження респондента.
2. Дозвольте зробити Ваше фото, здійснити аудіо-, відеозапис.
3. Місце запису (повна назва населеного пункту із зазначенням сільської ради, району, області; бажано подати стару й нову назви сіл, хуторів та до яких районів вони на той час належали).
4. Дата запису (число, місяць, рік, коли записана інформація).
5. Ким записано (ім’я, по батькові (повністю) та прізвище, навчальна група, факультет, навчальний заклад).
6. Скільки років Вам виповнилося на початку війни?
7. Як Ви та Ваші рідні зустріли звістку про початок війни?
8. Чи був хтось із членів Вашої родини (батько, старші брати, дядьки) мобілізований до лав Червоної Армії на початку війни?

9. Де був збірний пункт? З якої залізничної станції відправлялися ешелони з мобілізованими? Як проводжали мобілізованих до армії?

10. Як мешканці Вашого населеного пункту отримували інформацію про перебіг бойових дій на початку війни (по радіо, з газет, з інших джерел)? Які висновки з почутого (прочитаного) робили? Які чутки ходили серед населення?

11. Чи представники влади (члени сільради, правління колгоспу, представники районних властей) попереджали населення про наближення ворога та необхідність евакуації людей, техніки, худоби, майна колгоспу (радгоспу, МТС)? Чи були вказівки про знищення майна, худоби, хліба нового врожаю на полях? Якщо були, то чи їх виконували?

12. Якщо евакуація проводилася, хто нею керував, куди треба було евакуюватися? Чи вдалося виїхати за Дніпро? Якщо ні, то коли евакуйовані повернулися?

13. Чи відомо Вам про те, що хтось із Ваших родичів, односельців з числа постраждалих від Радянської влади (розкуркулених, репресованих) чекав на прихід окупантів? Чи вели вони про це розмови в своєму оточенні? Як на ці розмови реагували інші люди?

14. Чи проходили через Ваш населений пункт відступаючі частини Червоної Армії, які відступали? Який вигляд мали військові, що вони говорили про причини відступу, про ворога? Як ставилися до населення? Чи залишився хтось із червоноармійців (уродженці села, поранені, відсталі, дезертири) у Вашому населеному пункті до приходу окупантів?

15. Чи були на підступах до Вашого населеного пункту бої частин Червоної Армії, що відступали, з противником? Якщо були, то скільки червоноармійців загинуло? Де вони поховані (чи збереглися могили)? Чи відомі прізвища загиблих? Чи були при загиблих “смертні медальйони”? Хто ховав загиблих? Чи перешкоджали окупанти ховати загиблих червоноармійців?

16. Чи завдавав противник повітряні удари (бомбардування, обстріли) по Вашому населеному пункту? Якщо так, то чи були загиблі, поранені з числа Ваших односельців?

17. Коли окупанти зайняли Ваш населений пункт? Якими були Ваші перші враження від зустрічі з ними?

18. Чи залишилися в населеному пункті на момент окупації представники влади, члени партії, євреї, цигани?

19. Чи були у Вашому населеному пункті постійно розквартировані військові підрозділи окупантів? Якщо так, то де вони розміщувалися – по дворах чи десь в одному місці (клуб, школа тощо)?

20. Якщо німецькі солдати розміщувалися в приватних будинках, то яким був їхній побут? Чи були це лише німці, чи також представники інших національностей (австрійці, румуни, поляки, словаки, калмики)? Яким було їхнє ставлення до українців?

21. Чи змінювалося ставлення окупантів до населення залежно від успіхів чи невдач німецької армії на Східному фронті?

22. Чи відомі Вам факти безчинств окупантів (грабунків, убивств, зґвалтувань) стосовно населення Вашого чи сусідніх населених пунктів на початку окупації?

23. Що відомо Вам про долю єврейського населення Вашого чи сусідніх населених пунктів? Як ставилися люди до масового винищення єврейського населення окупантами? Чи відомі Вам факти переховування євреїв мешканцями Вашого чи сусідніх населених пунктів? Як склалася доля цих людей?

24. Як була організована окупаційна влада? Чи були у Вашому населеному пункті сільська управа, поліція? Хто був призначений старостою? Чи поліцаї були місцевими, чи уродженцями інших населених пунктів (місцевостей)? Хто з Ваших односельців пішов у поліцію добровільно і з яких причин? Як поліцаї ставилися до населення?

25. Чи залучали окупанти до роботи в органах місцевої влади тих осіб, які раніше займали якісь адміністративні посади (голів сільрад, голів колгоспів, бригадирів, рахівників, директорів шкіл, учителів тощо)?

26. Чи були на території Вашого населеного пункту, району табори для полонених червоноармійців? Як до них ставилися окупанти? Чи відомі вам факти повернення додому односельців, які були захоплені в полон на початковому етапі війни і згодом відпущені окупантами з таборів військовополонених?

27. Якою була доля колгоспного майна (техніки, худоби, будівель, запасів збіжжя) з приходом окупантів? Воно було конфісковане окупаційними властями чи роздане селянам?

28. Як доводилися до населення розпорядження окупаційної влади (розвішувалися оголошення, проводилися збори мешканців, іншим способом)? Якою мовою друкувалися оголошення, розпорядження?

29. Чи розповсюджувалися у Вашому населеному пункті окупаційні газети? Як люди ставилися до їхніх публікацій про події на радянсько-німецькому фронті, про життя на окупованих територіях та в Німеччині (довіряли, ставилися скептично, не вірили, засуджували)?

30. Чи отримувало населення хоч якусь інформацію про реальний стан справ на фронті? З яких джерел (листівки, розповсюджені партизанами та підпільниками; листівки, скинуті з радянських літаків; розмови з німецькими солдатами; чутки)? Як до неї ставилося?

31. Чи можна було вільно виїхати за межі Вашого населеного пункту, чи для цього потрібен був дозвіл властей? Чи відвідували родичів, знайомих, які жили в районному (обласному) центрі? Чи переселялися люди з міст у села, де легше було вижити? Що вони розповідали про життя в окупованих містах?

32. Чи відомо Вам про факти саботажу, непокори розпорядженням окупаційної влади? У чому вони виражалися? Якими були покарання за порушення розпоряджень окупаційної влади? Чи відомо Вам про факти застосування покарань (тілесних покарань, ув'язнення, страти) стосовно мешканців Вашого населеного пункту (членів Вашої родини)?

33. Чи відомо Вам було в той час про діяльність радянських підпільників, партизанів, членів Організації українських націоналістів (ОУН) у Вашому чи сусідніх населених пунктах, районі, області? Якщо так, то в чому вона виражалася? Як ставилося населення до цієї діяльності?

34. Чи залучала окупаційна влада мешканців Вашого населеного пункту до робіт в інтересах німецької армії (ремонт доріг, мостів, будівництво оборонних споруд, підвіз боєприпасів та майна до фронту тощо)? Яким чином ці роботи були організовані? Чи платили за роботу?

35. Чи працювала у Вашому населеному пункті в період окупації школа? Якщо так, то хто в ній викладав? Якою мовою велось викладання у школі? За якими підручниками?

36. Чи можна було отримати медичну допомогу? Чи діяв фельдшерський пункт? Де була найближча лікарня? До кого зверталися в разі тяжкого захворювання? Чи можна було купити (обміняти) медикаменти в німецьких військових? Якою була смертність серед мешканців Вашого населеного пункту в період окупації, від яких причин?

37. Чи було в період окупації у Вашому або в сусідніх населених пунктах відкрито церкву? Чи люди відвідували церковні служби, чи вінчалися молодята?

38. Коли розпочався вивіз молоді на примусові роботи до Німеччини? Скільки осіб було вивезено з Вашого населеного пункту? Скільки їх повернулося після війни? Скільки померло (загинуло) на чужині? Чи хтось із членів Вашої родини був вивезений до Німеччини? Чи надходили від вивезених листи з Німеччини, що вони повідомляли про себе? Чи відомо Вам про осіб, які добровільно зголосилися виїхати до Німеччини? Якою була їхня подальша доля?

39. Чи вдавалося комусь ухилитися від вивезення до Німеччини? Яким чином? Яким було покарання за ухиляння від вивозу?

40. Як у період окупації селяни здійснювали обробіток землі? Які культури сіяли, що вирощували на городі? Як зберігали врожай, де переховували? Як утримували худобу?

41. Чи окупаційною владою здійснювалися реквізиції коней, худоби, продовольства, фуражу, теплих речей для потреб армії? Якщо так, то як вони були організовані (встановлювалися норми здачі для кожного двору, для 5 чи 10 дворів, для населеного пункту в цілому)? Чи виплачували компенсацію за реквізовані худобу, продукти, майно і в якому розмірі?

42. Яким було повсякденне життя Вашої родини в період окупації:

як харчувалися;

який носили одяг, взуття, з чого шили;

чим опалювали та освітлювали житло;

чи була можливість купити (виміняти) сіль, цукор, мило, гас;

яким був курс окупаційної марки;

які продукти (речі) були найбільш популярними для обміну;

чи працювали базари, що на них можна було купити (обміняти);

чи можна було щось купити (обміняти) у німецьких військових;
чи гнали самогон;
чи були якісь розваги для молоді (танці, вечорниці тощо);
чи гралися весілля.

43. Чи відомі Вам факти близьких стосунків дівчат, молодих жінок з німецькими військовими, народження від них дітей? Як до цього ставилися люди? Якою була подальша доля цих жінок та дітей?

44. Яким чином змінювалося ставлення окупантів до населення у зв'язку з наближенням Червоної Армії (ставало жорстокішим, суворішим чи певною мірою м'якшим)?

45. Чи залучали окупанти мешканців Вашого населеного пункту до будівництва оборонних споруд на підступах до нього?

46. Чи були на підступах до Вашого населеного пункту бої між німецькими військами та частинами Червоної Армії, які наступали? Коли і як вони почалися, скільки тривали? Як люди рятувалися від обстрілів, де переховувалися? Чи гинули Ваші односельці від бомбардувань, артилерійських обстрілів?

47. Чи відомі вам факти відступу разом з німецькими військами осіб з числа мешканців Вашого населеного пункту, які тим чи іншим чином співробітничали з окупантами? Що відомо про їхню подальшу долю?

48. Якими були Ваші враження від зустрічі з передовими частинами Червоної Армії? Як радянські військові ставилися до людей, які пережили окупацію?

49. Скільки червоноармійців загинули під час боїв за визволення вашого населеного пункту? Де вони поховані? Скільки з них залишилися невідомими? Хто і як ховав загиблих?

50. Скільки німецьких солдатів загинули під час боїв за визволення Вашого населеного пункту? Де вони поховані? Хто і як ховав убитих? Чи не було фактів знущання над тілами вбитих німецьких солдатів?

51. Коли у Вашому населеному пункті розпочалася мобілізація юнаків і чоловіків до лав Червоної Армії? Скількох осіб і якого року народження було мобілізовано? Де був військкомат, збірний пункт, запасний полк? Як проводжали мобілізованих?

52. Що Вам відомо про ставлення радянського командування до осіб, мобілізованих до Червоної Армії з визволених територій України?

53. Коли до Вашого населеного пункту надійшли перші "похоронки" на юнаків, чоловіків, мобілізованих у березні 1944 року? Де вони загинули, де поховані? Чи хтось із тих, хто залишився живий, розповідав про обставини їхньої загибелі?

54. Скільки чоловіків з числа Ваших односельців, які були мобілізовані до Червоної Армії в березні 1944 – березні 1945 рр., особливо юнаків 1927 – 28 років народження, загинули на фронті? Скільки їх померло внаслідок поранень у перші роки після війни? Скільки стало інвалідами?

55. Коли до Вашого населеного пункту почали повертатися люди, які перебували в німецькому полоні, у концентраційних таборах, були вивезені на примусові роботи до Німеччини? Що вони розповідали про себе? Яким було ставлення до них з боку односельців, радянських властей?

56. Чи відомо Вам про факти загибелі, каліцтва мешканців Вашого населеного пункту (особливо дітей) у перші роки після війни через підривання на мінах, інших боєприпасах, які залишилися на місцях боїв?

Крім того, учасниками експедиції в сільській раді отримувалися відомості про чисельність осіб, які мають статус ветеранів війни (інваліди війни, учасники бойових дій, учасники війни та прирівняні до них особи), про чисельність мешканців села, які були призвані до Червоної Армії в роки війни, скільки з їхнього числа загинули, пропали без вісти внаслідок бойових дій, про наявність братських могил бійців і командирів Червоної Армії, які загинули, визволяючи відповідний населений пункт; про можливу наявність німецьких військових поховань на території певного населеного пункту.

Програма-запитальник була успішно апробована в ході експедиції до Бобринецького району 2008 року. У ході підготовки було налагоджено співпрацю з педагогічними колективами навчальних закладів та музеїв району з виявлення потенційних респондентів – безпосередніх учасників або свідків воєнних подій.

Маршрут експедиції проліг селами Буховецької, Костомарівської, Витязівської, Куйбишевської, Володимиро-Іллінської, Новоградівської, Федіївської, Микола-Бабанської, Тарасівської, Мар'янівської, Василівської, Бобринківської, Новомиколаївської, Кетрисанівської сільських рад.

Нам пощастило взяти інтерв'ю в кількох осіб, яким на час Другої світової війни виповнилося 20 років.

Як відомо, територія Бобринецького району була окупована противником уже в липні 1941 року. Мобілізацію провести не встигли. Багато хто з чоловіків, які залишилися, змушені були переховуватися і були мобілізовані тільки взимку-навесні 1944 року. На фронт пішли не тільки дорослі чоловіки, а й 17-річні юнаки, які до цього не тримали в руках зброї і ненавченими кидалися командирами в самовбивчі атаки на підготовлену оборону противника.

Особливо цінними, на нашу думку, були зафіксовані студентами спогади щодо: обставин мобілізації в Бобринецькому районі, відступу частин Червоної Армії і блискавичного наступу Вермахту;

терору окупаційної влади проти місцевого населення, особливо єврейського (відсоток якого в етнічному складі населення Бобринеччини був високим), про факти Голокосту, участі в каральних акціях військових формувань колаборантів, сформованих за національною ознакою (калмиків), які відзначилися особливо жорстоким поведінням з місцевим населенням;

фактів спротиву бобринчан окупаційному режиму, участі в русі опору; бойових дій на території району 1944 р.

Матеріали експедиції було надруковано 2009 року в збірнику наукових праць “Усна історія Голодомору та Другої світової війни на території Кіровоградщини” [5].

Пропонуємо увазі читача кілька інтерв'ю, записаних 2008 року.

Кондратьєв Іван Захарович, 22.03.1925 р.н.

Село Мирне Чарівнянської сільської ради Бобринецького району

Звістка про війну мене застала прямо на дорозі біля Бобринця, я був музикантом, і ми їхали з оркестром додому.

Мої три брати двоюрідні, рідний мій брат були мобілізовані до війська на початку війни. Із двоюрідних братів лише один повернувся, а інші, так само, як і рідний брат, загинули.

Про наближення німців нас ніхто не попереджав, щоб не було ніякої паніки серед населення. А хто сказав, що там де-небудь поблизу німець, то отримав би пулю, власті говорили: “Не панікуйте”. Німці вже коло села стріляють, а передають, що вони на території Західної України.

Проводилася евакуація техніки й великої рогатої худоби, були такі, що й до Сталінграда догнали скот, а хто – до Дніпра.

Коли німці зайняли село, то наші літаки бомбардували його, тільки процикалися і не попали по штабу німецькому. Бомбардували школу в Глазові, а штаб був у Новоолександрівській школі.

Німці зупинялися по хатах, а ми ховалися на горіщі. Приходжу я додому, а там повна хата німців, батько каже: “Тікай”. А в хаті повно німців і коні там. То мені ледве вдалося втекти – через ставок перебрів.

Німці брали населення села на різні роботи. Я був у трудовому лагері в місті Миколаєві. То я трохи калякав по-їхньому. Що німці не доїдали, то ми забирали в них непомітно і їли. Ставлення німців було більш-менш нормальним.

У селі за головного стояв комендант (хазяїн). Були і поліцаї, один з них земляк мій, трохи молодший за мене. Я йому кажу, що наступають наші, то він пішов разом з німцями і більше не повернувся.

Через наше село проходив “Степовий рейд” Наумова, вони були переодягнуті в німецьку форму, а йшли в ліса Одеської області.

У селі було утворено громадські двори, бо пан сказав: “Працюй і не зважай на втому, бо так написано в Письмі Святому”. Ми привчилися красти.

Євреїв у селі трохи було, але вони виїхали ще до приходу німців.

Бувало таке, що поліцай злове і питає: “Бумага є?” А далеко передвигатися не маєш права (не було паспортів).

Ще на початку окупації школа в селі працювала, але потім її бистро прикрили, німці прикратили її роботу.

Німці багато людей із села вивозили на роботу до Німеччини. Мій брат Петро й двоюрідна сестра були також на примусових роботах. А з Німеччини вже через деякий час люди поверталися, але частково. Ухилитися від вивезення не можна було. Але деяким все ж таки вдавалося ухилитися.

У період окупації робота в полі не припинялася. Оце пара воликів і ми оремо, боронуємо, сіяли озиму пшеницю. Старалися, звісно, трохи вкрати додому.

Наше повсякденне життя було майже незмінним: так само гнали самогон з буряка ("бурячку"), дівчата ворожили, коли яка заміж вийде, отмічали всі празники (пам'ятаю, як калиту хватили). У мене була мандоліна, а в брата балалайка, то ми грали, але їх потом поліцаї забрали собі грати. Також свадьби справляли.

Ми оце з товаришем ще два года успіли попарубкувать, а потім забрали мене в армію в 1944 році. До лав Червоної Армії мобілізували всіх, хто мог носити зброю, і дурних, то зараз комісія, а тоді всіх брали. Тих, яких забрали ще в першу мобілізацію, то ніхто із села не прийшов і прислали похоронки (загинув), от і все.

Драченко (Бугасенко) Єфросія Леонтіївна, 22.02.1924 р.н.

Село Бобринка Бобринецького району

Тоді район був Витязівський, і там у них була комендатура, а в нас тут був староста, контора була, там біля неї його, Сергія Рибак, потім і повісили. Ну в конторі велися документи – хто не хоче на роботу ходити, хто проти цієї окупаційної влади, списки заготовляли для відправки в Німеччину. Портрет Гітлера висів над столом, великий портрет. Ще такий стенд був, плакат: "Ми визволяєм Вас від більшовизму". А увечері зняли хлопці, з обратної сторони написали: "Смерть німецьким окупантам!". На другий день люди йдуть до кантори, а плакат цей вже висить, ну, звісно, зразу не вичислили.

Нас було невелика група друзів – я, Омеляновна, Архиповна, з якою Сергій Рибак зустрічався, Месєвра і брат Сергія з Кіровограда. Ми якось не домовлялися, що Сергій організатор, якось так само виїшло. Нічого не писали, ми все домовлялися на словах.

Отож догуляли ми до 12 часів, хлопці сказали, що ми не нужні, а звечора вони скинули вікно з кріючка. Улізли у вікно і намалювали Гітлеру роги, облили червоною фарбою і написали: "Гітлер п'є кров людську!". І всю документацію порвали, але так як речовий доказ все на полу там покинули. А Сергій ще до цього сидів у Бобринецькій жандармерії, тому що в нього була політична література і за унічтоженіє документів. Але тоді в них не було речових доказів, і його одпустили, але він був під їх контролем. То на другий день після того випадку з'їхалась сюда польова жандармерія, а на них була нова чорна форма.

Поліцай ходив по селу і заарештовував підозрюваних: я, Омелянівна, Зіна і Шурка – четверо дівчат, голову колгоспу тодішнього взяли – Василя Волонтиря і його сина Льоньку, Месєвру, Сергія і брата його. По черзі визивали нас на допит і через переводчика допрашували, а тоді як глянув той німець, що допит робив, у вікно і побачив, як Сергія привели, він махнув рукою і сказав, що хватє допитів.

А потім вже, як Сергія повісили, то брат його сказав, що все те він зробив, щоб остальні остались живі і всіх нас розпустили по домівках. Але ми потім діяли і далі. Хтось давав Месєві газети, а він мені, оці центральні газети, ті шо в Москві були. Листівки, знаю, в 43-му роздавали, хлопці йшли посівати і роздавали там, де посівали. Я тоже роздавала листівки по селу, одмовляли од роботи на німців. Хлопці як посівали, то в одного над скринєю висів портрет Гітлера, то вони його порвали.

16 березня 1944 року Бобринець освободили, а нас – 17-го. Помню, в ніч проти 17-го німці тікали із села, а хлопці саме тоді було побили поліцай.

Лашкул Зоя Павлівна, 17.04.1924 р.н.

Село Миколо-Бабанка Бобринецького району

Я ходила в 7-й клас, прийшов брат на випуск, а тут об'явили по радіо війну. Ми зразу побігли додому, брат сів під хатою, зажурився. На другий день його забрали, а він саме тільки вистужив кадрову. За Кіровоградом цілий місяць він одправляв самолёти на фронт, потом його самого на фронт відіслали.

Як відступали, їдуть наші до Дніпра, забрали скот, людей евакуїрували, а німці догнали і повернули. Багато євреїв з села Братського тікало за Дніпро, ще й питали в нас, чи далеко Дніпро.

Одступили руські, прийшов, німець і розправлявся, як хотів. Німецький комендант сказав, щоб всі люди прийшли до сільради зустрічати німецьких окупантів. Підійшов до мене німець, взяв за намисто і довго сміявся.

У Бобринці, де зараз лікарня, там німці катували наших людей.

Німці розміщувалися при людських будинках. У нас жили два німці, а нас загнали на під. Але вони були недовго. Були у нас поліцаї із своїх, і калмики були, вони служили німцям, нерідко насилували наших дівчат.

Згодом стали брати в Німеччину, а в нашому селі був староста Бондаренко і мене також мали відправлять до Німеччини, а в нього була хороша жінка Оріся. Я кажу їй, що не поїду, то вона сказала чоловіку: "Антоне, заміни цю дівчину!". І мене замінили на хлопця якогось.

Староста Колісник і секретар Харченко одправляли партизанам у Чорний ліс продукти, коні, все, що могли. Я носила записки в сусіднє село і віддавала там одному дядькові, а він – партизанам. Того дядька німці вичислили і розстріляли, а мене не зловили, бо я була дуже обережною. Ще я співала партизанам пісні через рацію.

Школа за німців не працювала.

Церкву не відновили, не було при німцях церкви.

Німці забрали все колгоспне майно під свою владу.

Людей посилали на громадські роботи, ми строїли дорогу на Бобринець. Хто не хотів працювати на окупаційну владу, то того розстрілювали, так, одного хлопця хотіли розстріляти, але їм не вдалося, бо ми його приховали від поліцаїв.

Пока руські одступали, то німці ставились до нас байдуже, а як вони вже відступали, то били нас і дуже жестоко ставилися.

Як прийшли вже наші у село, то ми дуже зраділи, радісно їх зустрічали.

Проводили другу мобілізацію, то забрали всіх, кого тільки можна, у селі осталися старі, жінки і малі діти.

З війни повернулося мало людей, дуже багато односельців загинуло".

Тетеріна Пелагія Логвинівна, 1919 р.н.

Село Володимиро-Іллінка Бобринецького району

А німці, то тож різні були, які хороші, які погані, то вже які попадуться. Не трогали. А то, бувало мучили, мучили... Коли я була у свекрухи в селі Прохорова Балка, (це там за Злинкою, за 9 кілометрів), то там біля неї і справа дівка в дворі, і зліва. А я уже замужем тоді була, дитина в мене маленька була. І тут німці в хату увірвалися, а як увірвалися, Боже мій, мене не трогали. Зайшли. А я з дитиною на руках, то він мені: "Мама кіндер, кіндер мама?", а я йому: "Да, да", – помахала головою, взяла той "кіндер" та і поклала. А як відступали німці, то святителі господні, мужики ховалися, котрі позоставалися, котрих раніше не забрали, щоб їх німці з собою не забрали. Ховалися по бабах, то мій був у хаті в штандах захований. А раз до мене вечором стук у двері, відкриваю. А там німець стоїть, говорю мені одягайся, хотів, щоб я йому дорогу показала. А я ж то кажу, що в мене дитина мала, не зможу я піти, хто ж буде дитину доглядати і що я в темноті покажу. А він же нічого не поміняє і показує, щоб я одягалася. А свекруха на печі сховалася, за шторою сидить і все бачить, а я ж не викажу, що вона в мене є, кажу, що вдома сама з дитиною. Але він на своєму. Мовляв, збирайся і йди. І збралася я, одягнула дитину і пішла з ним. А там через три хати перевулочок і дорога на міст, але той міст був зірваний. Вийшла, глянула, а вони підводами їдуть і не знають куди, і от їм треба показати. Іду я з дитиною на руках і німець той мене веде, під руку. Підходимо ми до перевулка, і якщо ми повернемо туди, то і підводи туди повернуть, а там же міст зірваний, вони під'їдуть туди, а проїхати не зможуть і назад повернути також, ото і вб'ють мене там.

Цепуринда Катерина Миколаївна, 1928 р.н.

Село Володимиро-Іллінка Бобринецького району

Були в нас калмики, що з німцями співробітничали. То вони в нас все забирали, глумилися над людьми, тували дівчат. Я їх самих не бачила, бо втекла тоді в Іванівку, аж потім мене звідти батько забрав, а сестру мою калмики захопили, то не знаю, як вона потім від них втекла, але все-ж таки змогла втекти.

Бобріцький Михайло Якович

Село Миколо-Бабанка Бобринецького району

Першими німецькими підрозділами, які підійшли до нашого села, були мотоциклісти. Це було в серпні місяці. Це була їхня розвідка, пам'ятаю, як вони були одягнені в чорні

шкіряні плащі. Приїхали і стали просити “яйке і мліка”, тобто яєць і молока. Нам, хлопцям, дуже цікаво було, то ми побігли до них. За продукти німці залишали гроші, казали, що наших 10 рублів як їхня одна рейхсмарка. Звісно, це ж була неправда, але гроші ті, в кого німці брали “яйке і мліка”, взяли.

За окупації німці заставляли нас орати на полі, то я запрягав двох волів і орав з ранку до смерку. Німці хоч і забирали продукти, але не так, як під час Голодомору. Діяло таке правило: якщо зібрав врожай, чи зарівав худобу якусь, то половину віддай, а іншу половину забирай собі. Але так, щоб усе німці забирали, то такого не було. Хоч і з харчами скрутно було, але ми не голодували. Крали трохи зерно. Я ходив збирав черепах біля річки, а потім їх готували і їли. Самогон гнали із буряка. За те, що орали, німці видавали по 300 грам хліба на день.

А в 1947-му становище з їжею було набагато гірше, ніж під час німецької окупації. Тому в нас люди казали: “У 47-му було ще гірше, ніж при німцях”.

В Роцаховці був комендант Байс – німець. Щоб він був когось образив, то ні, такого не було ніколи. То раз був Іваневича Івана упоров декілька разів нагайкою за те, що той п'яний під комендатурою сидів і нічого не хотів робити.

Партизани в нашому селі діяли, їх було двох – Кізель і Перваков, то Кізеля було вбито. Вони створювали, де могли, партизанські і підпільні загони.

Поліцейськими з нашого села були Глина і Писаренко. То в нашому селі вони нікому нічого не робили. А от з інших сіл поліцаї робили, що їм заманеться: лазили по хатах, забирали все, що хотіли.

У грудні 1943 року сільський староста зібрав нас, усіх молодих хлопців, біля комендатури, вона знаходилась там, де був сільський радіовузол. А в Роцаховці була тоді жандармерія, то нас усіх повезли туди. Німці з усього села зібрали людей і відправили рити окопи та інші польові укріплення під Кіровоград. Коли нас везли, то нас охороняло 5 німців, щоб ніхто не втік. Спочатку нас відвезли в Бабанку, потім у Бобринець. А звідти через Компаніївку на четвертий день привезли нас у Кіровоград. А через декілька днів почався наступ наших військ на Кіровоград. То пам'ятаю, як на нас тоді натрапив розвідувальний загін. І я потім лазив на телеграфний стовп і перерізував лінію, щоб обрізати зв'язок із Кіровоградом.

Після цього я був мобілізований в армію в 1943 році Аджамським військкоматом. Навчався в офіцерському училищі по шестимісячній програмі. Я потрапив в 38-у штурмово-проривну дивізію 70-ї армії 2-го Білоруського фронту маршала Костянтина Рокосовського.

Батько мій був призваний ще в 1941 році, але в 1943 році був смертельно поранений. Коли їхній танк підбили, то він з іншими членами екіпажу танка хотіли покинути його, але його поранили в ногу, і не дивлячись на те, що йому ампутували ранену ногу, він все одно помер.

Пам'ятаю першу атаку, коли солдати вже ринулись в атаку на німецькі окопи, пробігли вже метрів п'ять, а я все не можу вилізти з окопу, тому що страшно. А потім все ж таки пересилив себе і пішов...

Після поранення мене відправили на перепідготовку, і так я став розвідником. Спочатку я служив у полковій розвідці, а потім перейшов у дивізійну розвідку. А там служили одні сибіряки, а вони потім ще з мене кепкували, що, мовляв, я серед них один хохол. А взагалі на полі бою було все рівно, хто ти по національності, якщо когось і ранило, то йому йшли на допомогу всі, не дивлячись на те, хто він там був – українець, росіянин, вірмен чи білорус.

Потім мене одного разу контузило на полі бою. А всього у мене два поранення, одна контузія, шість операцій, отримав 17 осколків, із них один до сих пір ношу. Останній раз був поранений під Кенігсбергом (нинішній Калінінград)... А після того, як мене виписали з госпіталю, я був комісований, це було вже весною 1945 року.

Яценко Клавдія Федорівна, 1927 р. н.

Село Миколо-Бабанка Бобринецького району

Я до 4-го класу ходила до школи в цьому селі. 7-й клас кінчала у Єланецькій школі. Почалася війна. Десь у липні переходили через село, масово забирали у солдати. Іде етап, гонять солдатів. Йшли із Братської дороги. Ночували в селі, забрали братів моїх в армію. Після того у селі така суматоха! Пооставалися жінки. Коли іде чутка – підходить фронт

сюди. Була подружка, прибігає до мене, каже: “Німці скоро будуть у селі”. Ми збираємо книжки – вона свої, я свої. Ми під річкою переховували ті книжки.

Через деяке время у нас уже нема колгоспів, уже начальство повиїжджало. Уже організується староста села. У нас старостою сільради німець Шпрун. А старостою села був Колісник Олександр. До нас пригнали п'яти чоловік. Один із них був у цього Шпруна секретарем. Він дуже помагав людям, і цей Колісник.

Собірають у нас молодь у Германію. Об'явили – 26-й год забирався в Германію. Я сама 27-го, та на мене цей секретар записав на 26-й, а сестру своєї жінки (25-го году) записав на 26-й. Попадаю я вмісті з нею в Германію. Забрали 19 августа 1943 года. Була я в лагері в Лотарінгії, лагерь “Віктор”. Робила на металургійному заводі по 16 часів. Жили у бараках, нас кормили два рази в сутки. Давали по кусочку маргарину. Було багацько наших емігрантів, дуже нам помагали. То самий мастер німець був, у гражданську війну був в плену.

Вживали, хто як міг. Я дуже буда виснажена, часто приходилося мені лежати. Потім одного разу чуємо од старших: “Одступає німець!”.

В 3 часа ночі нас піднімають із бараків, по 3 чоловіки в колону поставили. Ми вискакуєм з колони, стараємося піти в ліс. Блукаємо по лісі, шукаєм дорогу. Куди ж нам іти? Дві неділі ми проходили по лісах. Я добре знала німецьку мову, розтитувала людей, куди йти. Кажуть – туди не йдіть, ідіть туди. Хлопці тоді од нас відбилися. Одного разу ідем, чуємо – гавкають собаки, ми злякалися. Коли ідемо ближче: колючі стовпи і колюча проволка. Дивимось – здорова річка, на пагорбку посадений виноград, ми сідаємо коло винограда. Коли чуємо – гул самолёта. Через годину приїжджають машини, оточують пагорб, забирають нас. Привозять нас у Люксембург, садять у тюрму, допитують. Нас виводять на плац. Все цементове, води по кісточки. У тюрмі в туалет не випускали, була тільки параша.

Так просиділи місяць. Обратно одправляють нас у лагерь “Віктор”, мій номер 2902. Приводять, садять нас у бункер. Там отак-о по коліна вода, ні скам'єчки, нічого. Знов нас розіслали на завод.

Освободили нас американці. Якраз ми були у нічній зміні. А ніхто нас не забирає, завод остановили. Ми проходимо до проходної – нікого нема. Ідем в лагерь, а його вже евакуюють. І ми ж обратно. Колона рушила, знов ідем коло лісу. Оп'ять ми тікаємо з тої колони, під міст – та нас уже не шукали.

Ми ховалися у склепах, на кладовищі. Одно разу увечері чуємо розговор, балакають по-французьки. Вони нас замітили, питають: “Руські? Лагерь евакуювали”. Показують – сидить тут. Потім приходить третій, балакає по-руськи, емігрант. Забирають нас, поселяють у себе на горіщі, дають нам їсти. Сиділи ми там тиждень. Одного дня кажуть: “Ходять перевіряють, чи не ховають руських, ми не можемо вас держати”. І ми пішли на завод. Гайда підем по заводі, по цих шкафах, може, ще десь що пооставалося. Доходимо на проходну, бачимо – машини. І не німецька форма у солдатів – американці освободили наш город. Послали нас у лагерь, доставляли продукти, дуже нас кормили хорошо – сніданок, обід, вечеря.

Я заболіваю у лагері, одправляють мене у госпіталь. Лежала десь більше місяця. Руських одправляли у нас... І нас забрали на станцію, посадили у вагон. Приводять у Ля-Куртін, в лагерь. Розпріділяють нас по гарнізонах, по ротах, політзаняття проводяться. Аж до Победи. Додому я вернулася із лагеря в октябрі 1945 года.

Омельчук (Мунтян) Олександра Анісімовна, 03.02.1924 р.н.
Село Мирне Бобринецького району Кіровоградської області.

17 років мені виповнилось, коли війна розпочалася. В 41-му році німці вступили, а 16 травня в 44-му році наш совхоз звільнили. А як зустрічали, скільки плакали, а скільки не повернулося з війни, а з Германії...

На момент окупації німці проживали в наших хатах, але якщо загалом говорити про ставлення німців, то в нашому селі проживав німецький пан Бангофер, він був хорошим, ні одного з жителів села не наказав розстріляти. Завжди було прийде та поцікавиться, чи ми їли, чи ні, але він змушений був відправляти молодь на примусові роботи до Німеччини, кому виповнилось 16 років.

Проживали в нас двоє євреїв, Ада і Михайло, вони до окупації евакуювалися, ми теж тікали до Дніпра.

На території села були поліцаї, була жандармерія, от колись я з Ніною Брасничихою вирішили вийти за межі села, кажу: "Гайда, підемо подивимось, як нівеста цвіте за селом!" Вийшли за село, дійшли, коли поліцаї Тимошук кричить: "Ми взнали, ми взнали, хто ви!" Схотили нас і спочатку закрили нас в одному з шкільних класів, там ми переночували, потім привели і інших – Тормачиху Марію, Плащіку. Всіх нас звідти погнали в село Кетрисанівку, там знаходився кабінет жандармерії. В результаті нас покарали – три дні возили соняшничиння. Іван Курочка, мій однокласник, сам наказав мені дати гарбою п'ять ударів (плаче розповідаючи).

Одного разу пану Бангоферу прийшла телеграма про набрання молоді для примусових работ до Німеччини і наказано було всіх зібрати в технікумі в м. Бобринець. Мене також забирали, та я тікала, я і у калмиків втекла, всіх до Бессарабії гнали, а скільки німці повбивали по дорозі. Спочатку всю молодь зганяли до клубу, а потім садили на машину, а я все ж таки втекла, сховавшись у бур'янах, не знайшли...

- Хто такі калмики?

- Та це ж наші, вони були правою рукою німців, вони всіх шукали, щоб хтось з хлопців чи дівчат не сховались.

Коли гнали, багато повмирало по дорозі від хвороб.

...Ми переважно копали окопи, одного разу копаємо, дивимось в небо, летить літак, а на крилі його видніється зірка, то ми відразу закричали: "Наші, наші!" Партизанів на території нашого села не було. Зять моєї старшої сестри Щербаков Іван Якович мав зв'язок з руськими і розповідав, що німці вже тікають.

Взагалі становище в селі під час окупації було більш-менш нормальним. Пан Бангофер був хорошим господарем, він нам казав: "Якби мене не вбили ваші, я б залишився тут жити". Подобалося йому в нашому селі, але він потім виїхав до Німеччини.

Пам'ятаю, був страшний суд над місцевим поліцаєм двадцять п'ять років йому дали тюрми, судив воєнний трибунал, але пізніше йому наші місцеві хлопці самосуд влаштували. Хіба все розкажеш...

2012 р. Експедиція в Добровеличківський район.

У ході опитувань респондентів у Добровеличківці та Глинянському було зафіксовано спогади про розстріли місцевого єврейського населення.

Клавдія Никифоровна Тимошенко, 1926 р.н.

Село Мар'ївка Добровеличківського району

... Під Різдво мама моя каже: "Іти нада до конюшні". Ми жили аж там, край села. А це сюди, до ферми треба йти збирати оті кінські одходи, кізячки. І місим глину, прибираєм на Різдво. Я йду по ті кізяки. А як була така ж коза та йду, та ще ж через ту скакалку стрибаю, по кізячки. А жінка, отак хата була перва од ферми... А вона стоїть та й каже: "Клаво, куди ти біжиш?". А я кажу: "На ферму!". А вона каже: "Ой, вернись, бо там німці євреїв убивають! Вони ж тебе вб'ють! Вернися, сюди йди!" Я зайшла до неї в хату. До хати, а в неї так сарай біляний у тьоті Марусі, і десть так троє дверей отако було. А сюди до ферми видно, так як оцю хату. Видно мені тако все. То приїжджає одна машина така, як Камаз, будка здорова, друга, третя... А чи то вони другий раз, чи третій приїхали, я не знаю. А поперед ферми, де відкидали фермерські одходи, яма така здорова була. Туди, значить, всі одходи викидали. Вони з машини виганяли. Як брали євреїв у хаті, откак голенький, босенький. А німці самі такі одвороти, сюди коміра, сюди картузи з навушниками... І тільки з машини бистро випихали, випихали... стріляли. А я бачу, що там над ямою стріляють їх у потилицю. Садять... і в потилицю стріляють. То хто ж не хоче йти, жива ж людина, впираються, коиматяться. Але ж тоді далі бачу йде жіночка отако, веде троє дітей. Одне, значить, на руці у неї, друге за спідничку держється, а третє за руку. Вона всіх трьох дітей веде до "чорної ями", до цієї смерті. Жива мама і троє дітей. Це я що бачила, те я і кажу. Ті вертаються, ті кричать, їх штурхають, туди до тієї ж ями посилають. Їх строчать... Оце таке я бачила.

... Нам Наталія Юріївна Куделя повідомила про те, що якась дівчина змогла врятуватися, що її переховали. Що ви можете сказати?

Через балку стояла скирта сої. Тут яма, тут ферма, а сюди стояла оця скирта. І вони, як падали туди, і та дівчина Оля, і хлопець Коля Коврижний, придумали впасти, де люди биті. А вони ще ж тоді як стріляли отако в потилицю, а тоді ще підходили, і ще ж

автоматами перестрочували поверху. Це ж я бачила. А як вони попали у ті мертві, у ті вбиті. І ночью вилізли, і переховалися у скирті. Я їх знаю обох.

... Але вони ще із сої, з теї скирти та зайшли ж ночью в наше село. Та й попали, у старости світилося. А вони ще й до старости зайшли, бо світиться. Куди ж їм даліше дітися? А ще у нього участковий був, німець. У старости. А він каже: “Ви ж бігом тікайте звідси, хоть на Дрибошівку, балкою йдіть, а там десь побачите, хто вас переховає”. То так у Дрибошівці і переховалися.

2013 р. Експедиція в Долинський район.

Метою експедиції була робота із впорядкування списків ветеранів у сільських радах району для проекту “Книга пам’яті-2”.

Гриценко Павло Терентович, 1925 р.н.

Село Кірове Долинського району

Спогади Гриценка П. Т. переповідає його син Гриценко Василь Павлович.

У лютому 1943 р. він був вивезений на примусові роботи до Німеччини оstarбайтером. Потрапив він у табір. На першому етапі це був відносно легкий варіант утримання, тобто були під вартою, жили в бараках, але можливий був вихід у місцевість. Працювали на військовому заводі по виготовленню артилерійського озброєння, але під час бомбардування американською авіацією отримав тяжке поранення, спочатку було нетяжке поранення. Лікувався в місцевому госпіталі, але лікування було звичайно тяжким, оскільки за його розповідями, ставлення персоналу медиків до них, як до примусових працівників, було вельми натягнуте. Лікували поверхнево. Був такий епізод з розповіді батька, що медична сестра співчувала пораненим і годувала їх продуктами додатково, тому що в таборі фізично було важко жити. Тим паче по розповідям батька він переніс захворювання –була вражена ротова порожнина. Ця жінка підгодовувала його продуктами та іншим. Але відношення змінилося, коли наші війська радянські підійшли ближче до стін Берліна. Був убитий її син на фронті, і відношення різко змінилося.

Коли батька підлікували, вони попали в зону визволення американців і попали у фільтраційний табір. Знаючи сталінський режим, американська сторона пропонувала змінити громадянство і залишитися на території союзників і, таким чином, вирішити долю. Вони говорили, що Сталін на вас дуже не чекає. Будуть фільтраційні табори жорсткі і не виключено, що ви потрапите в Сибір чи ще кудись. Так воно й сталося. Батько, звичайно, як і багато людей радянських, скучили за домом. Це були молоді люди 18 – 20 років. Він не погодився. Його перевели в радянську зону окупації. Там були СМЕРШ з лампою в очі по декілька разів. Звичайно, не можна сказати, що всіх їх відправили до Сибіра. Ті люди, які були більш-менш здоровими, були призвані до лав армії. А були такі, які дійсно були відправлені в глибину території “окупації радянської”, а далі на Сибір, будови всякі по відновленню народного господарства так звані. Батько особисто потрапив на два місяці до кавалерійської частини, яка займалася зачисткою лісів, які очищали дану місцевість від гітлерюгенд і від формувань, які залишалися ще недобитими і переховувалися в лісах. Звичайно, його фізичний стан був не у нормальному стані. Він кульгав на одну ногу, але допускалося в такому разі перебування у військовій частині. Через два місяці приїхало дві московські комісії і його комісували просто по фізичному стані. А далі було повернення додому. Фізичний стан його погіршився, тому що там фактично рани залікували. Рани відкрилися, як кажуть у медицині, тобто почали гноїтися. Майже на два роки ліг у постіль. Йому пропонували ампутувати ногу, але він відмовився. Таким чином, лікувався при тій медицині, яка була після війни. На фронтовиків і таких типів людей ніхто не звертав уваги, тому що при сталінському режимі їх відносили майже до зрадників батьківщини. Я говорю майже, бо з ними ніхто не рахувався. До смерті Сталіна 1953 року батька кожен рік викликали до міністерства внутрішніх справ, до районного центру і вимагали заповнення анкети з питаннями, які повторювалися кожен рік, але то все йшло в архів.

Вітряк Василь Якович, 1924 р.н.

Село Кірове Долинського району

Руські одступали. Я ще недопризовник був. 16 год було в 1941-ом. То із мужиками і нас забрали. Я не знаю, скільки чоловік нас було. Я знаю, що я був, чоловік 10 чи 12 таких як я. Ще й допризовниками ми не циталися. Там три офіцери якісь, солдат там несколько. Ну, і взяли нас із собою. Мужиків же забрали. Мій батько скот за Дніпро гонив. Тільки до

Дніпра догнали і всьо. Мости військами зайняті. Це якщо пішов бик прямо аж на ту сторону, то скот перейшов увесь, піде стадо. А еслі у Дніпра закрутилась передня бик чи корова, то всі закрутились і пішли на дно, або не на дно, а за водою.

Де я бував. Ніде я не бував. Кривий Ріг, Долинська. І то піши туди назад. Гнали нас. Куди ведуть, туди і йдем. Помню, шо десь під Софіївкою отаборилися. Стариків забрали на поїзд в село Махорти. Їх забрали, погрузили та поїхали, бо вони вже бивші, в армії служили. А ми пацани молоді. Тоді їсти було шо. Тепло, лежимо, іюль місяць же. Ну да, в іюлі. Суток троє лежимо. Ніхто нам нічого, а ми не знаємо, куди додому йти. Коли немців три з мотоциклами, не грязько було, а сухо. Ми посхвачувалися. А вони: “Kamerade! Gehe zu Hause” (додому) і поїхали. Развідка, видно, була і поїхали. А ми, ну куди йти? Пішли по тій дорозі, по якій ми йшли понад річкою. А тоді зайшли в один колхозний двір. Там дядько заносив соломі коням. Ми питаємо: “Дядько, куди нам додому? – А звідкіля ж ви? – З Кіровоградської області, з Долінського району. – Оце де сонце заходить, оце туди і йдіть”. Та ми й пішли.

Ну, потом, после освобождения я був ще в етапі при німцях. Нас забрали із Бокової. Там по Долинській собирали людей. Гнали на Первомайськ. А на Первомайську руські вроді б то.

Тоді два хлопці з Алексєєвки та Братолюбівки кажуть: “Давайте тікають”. Кажу: “Давайте. Договорились”. ...Вже розвидняється. Нам було свободно тікати. Так, думаєм, кругом немиці. Утічеш, то там застрелять або заберуть обратно. Вийшли, перейшли через річечку. Зайшли до тьотки, кажем: “Дайте шо-нібудь поїсти”. Вона дала оладки та кисле молоко. А тоді кричить: “Хлопці, тікайте, а то поліція шукає, бере в Германію”. Іти у ліс. А хто його зна, а може там передова немиців. Переб'ють, скажуть, партизани. Дивлюсь, їдуть два вершакі. Видно, розвідка німецька. Ну, вони отступали, видно. Бо на Бугові передова ще була. А видно тили вже відступали. Ну, короче говоря, вийшли ми на дорогу і йдемо. А там кукурудза під лісом. Тоді ж наша кукурудза була така низенька. І там три підводи німецьких були. Нікого нема. Самі підводи. Видно повітрягали, сіли, поїхали. Начали ритись там в багажу. То я взяв німецьку шинелю. Шинелі наділи і йдемо. Заходим у село, в перву чи в другу хату, а там хлопці, такі як ми. Видно, потікали раньше. На соломі лежать. А ми ж ото в шенелях. А вони посхвачуються. Я їм кажу: “Та не бійтесь, хлопці. Ми такі ж самі, як і ви”. Дід і баба кажуть: “Оце десь і наші онучок скитається так само, як і ви”. Дали нам поїсти картошки м'ятої, молоко кисле та оладки якісь. Полежали ми з хлопцями та кажем: “Хлопці, давайте двигайтесь”. А то у нас таке було – руські зайшли, а тоді немиці як наперли. Ідемо селом по дорозі, де нас гнали. Переходим садок, а там німецькі гармати розірвані. Вони отступають. А на Бугові кілометрів 10 – 12 там фронт стоїть. А ми ж не знали, шо там фронт стоїть. Переходимо дорогу попід селом. Амбари горять. Позапалювали зерна. Коли опять колона солдат йде із Буга. Я кажу: “Хлопці не оглядайтесь. Будуть гукать – не оглядайтесь. Йдіть за мною”. Перейшли ту дорогу. Ніхто нас не стиняв, може, не обрацав вніманія. Заходем третя хата от края. Дядько сидить на лаві, хлопець, тьотка і хазяїн. Ще в первий раз заходимо в одну хату вздовж дороги, коли поліцай український від нас тікає, а ми від нього. Тоді хотіли випросити води напитись, а тоді ж з хати пішли. А потім зайшли в крайню хату та питаєм: “Шо то за поліцай?”. Кажуть: “То його немиці три раза вигоняють. Він вийде за село. Каже, що краще тюрму відбуде, ніж уб'ють”. Кажу: “Він нас злякався”. Пішов десь туди. У формі він українській, той поліцейський. Поліція українська була. А кажем: “Як же нам добраться?”. Тьотка зварила галушок, повечеряли. Каже: “Прямо якраз на переправу”. А ми кажем: “Ми ж не знаємо, куди можна прямо”. Каже: “Осьо за нами будете йти”. Ну, вони попереді пішли, а ми ззаді. Вони втікли від нас.

Ну, ми также йдемо прямо степом. Коли нагнувся, кажу: “Хлопці, село ось”. Підходимо, снопи зложені. Тоді перейшли через бугор. Спускаємся вниз. Тьотка стоїть, двоє дівчат зрослих як і я, або як ми. Хлопець один на руках у тьотки і стоїть коло неї. Кажу: “Тьотя, пустіть мене ночувати”. “Хлопці, ми самі ще тіки підійшли до хати. Немиці вибралися. Та ми самі ще й в хаті не були”. Кажу: “Нам нада додому пробираться так, і так”. Ну, хорошио. А ті дівчата, одна каже: “Пішли до мене ночувать”. І держе карти у руці. Я кажу: “Шо ви дівчата вмієте ворожити?”. Вони кажуть: “Да”. “Ну, заворожіть, чи ми додому дійдем благополучно?”. Вони заворожили. Кажуть: “Попадатиметься казньонний дом, но ви його обминете і дійдете благополучно додому”. Ну, раз так, так. Значить, ми ночью залізли у яму. У ній буряки були. Вона нас накрила

соломою. Коли утрім відкриває той погріб, яму: "Хлопці, вилазьте. Оно руські". Кіньми, повозками їдуть, через балку переїжджають. Пулімьоти тянуть вручну. Ночю руські вийшли. Видно, ото передова пішла. Ну, короче говоря, сидимо на лаві. Ждемо. Двері відкриті. Тьотка вийшла на двір. Я вже не розібрав, хто він такий, чи солдат, чи старишина. Заходить у сіни туди ж. Питає: "Хазяїн дома?". А вона каже: "Нема хазяїна". Каже: "А то ж хто?". Двері ж приоткриті. Він глянув: "А то хто сидить?". "Хлопці додому добираються". Він заходить. Поздоровкалися. Тьотка самогоночки бутилу поставила, закуску, яка там була, картошка. Випили ми по 100 грам. Кажем: "Як нам додому пробраться?". "А куди вам?". "В Долінський район, Кіровоградської області". "Хлопці, подождіть поки передова перейде, бо в нас дураків тожє хватає своїх".

Короче говоря, намолоти ми на вертушку у тьотки муки. Спекла нам коржики. Шинеля їй подарили. Кажем: "Тьотя, нате. Хлопцям що-нібудь пошieste. Воно уже не нужне. Маскіроваться вже нема до кого". І пішли. Ідемо сюди ж на переправу, де мост був. Але його вже зорвали, наведено, немици. Ідемо, коли з лівої сторони двухетажний дом-школа. Ідуть дядько і два хлопця. Кажем: "А що там таке?". Та, каже: "В школі польовий воєнкомат приніма. А ви чого йдете?". Ну, я кажу: "Старостою робив. А хлопці разом зі мною". А вже руські йдуть. Ведуть наших чорнорубашників, непередіті, нічого. Некоторі з винтовками. Некоторі без винтовок. А то три командира. Чи капітан, чи лейтенант. Командири, бо в фуражках. Питають: "Чого це ви йдете?". Та, кажем, були там і там та завернули. Нас у свій воєнкомат направили. Дали бумажку.

Ну, ми пішли. Підходимо на переправу, а там паромна переправа, на тросу. Немици вбиті лежать. Пороздівали їх. Відвiтається в наших не було в шо. Видно, гражданські пороздівали їх. Підходимо, кажем: "Солдат, переправ нас". А він руський же: "Е, коло мамки під юпкою ховалися". Таким гонором. Кажу: "Слушай. Ти ж не знаєш, хто я такий. А може, я зробив в тилу більше, чим оце тут на фронті". А він тоді і примовк. Кажу: "Ми ще поможемо тобі переправляється туди-сюди". Ходок дві чи три зробили.

А тоді давай додому. Ідемо степом, бо селами муштрують оцих чорнорубашників. Ну, наших хлопців, котрі освободилися після немиців чи потікали. Ми селами не йдемо, а йдемо степом, степом. Їсти нема чого. Кукурудзу на огні печемо, качани. Сажою позаїдалися. Найлися. Тоді зуби крeпкі були.

Перейшли Буг. Там Вознесенськ. І пішли ми до Бобринця. Кілометрів 50 недоходя ілі 30, заходимо в село с лeвoй сторони. Ночю охороняли село, бо немици ще пооставалися. То ми поробили там. Побули суток двоє чи троє. Попиляли дрова. Вони нас ще оставляли.

Доходив до дороги, йде полуторка по колії. А я збоку йшов і раз – за борт ухватився. Мене витягнули. Там у гражданському один був, жєніціна і старишина. Витягнули мене. А ті хлопці бігли, бігли. Старишина мені дав кірпічік – хлібину чорну. Поки до Бобринця доїхали, і з'їв.

Приїхали у Бобринець. Старишина пішов оформлять документи. А той парінь гражданський каже: носив при німцях часи на нозі. Коли руські вступили, він поцетив їх на руку. Забрали.

У ході організації студентських етнологічних експедицій в окремі райони Кіровоградської області нами набуто певний досвід роботи з фіксації, узагальнення та публікації джерел усної історії Другої світової війни в Україні. Уже зібрано унікальні особистісні документи епохи, яка залишила кривавий слід в історії не лише країни, регіону, але й кожної родини. Їхня унікальність й особлива цінність полягає також у тому, що покоління людей, які пережили війну й пам'ятають її події, поступово, але невпинно відходять. Страждання, пережиті ними, і зусилля, затрачені на те, щоб залишитися людьми в нелюдських умовах, заслуговують на те, щоб бути зафіксованими.

На нашу думку, джерела усної історії після відповідного узагальнення можуть бути використані при підготовці комплексних досліджень з історії Другої світової війни на території окремих районів області й регіону в цілому. Причому, якщо бойові дії на території Кіровоградщини в 1941-му та 1943 – 44 рр. знайшли своє розкриття в працях дослідників (зокрема, не можемо не відзначити фундаментальної роботи Василя Даценка про бої в урочищі Зелена брама на території Новоархангельського району в липні – серпні 1941 р. [6], то повсякденне життя населення в умовах окупаційного режиму, стратегії виживання, спротив ворогові, трагедія масових мобілізацій одразу після визволення потребують самої ретельної уваги.

Ці дослідження можливі тільки в тісній співпраці фахових істориків з працівниками Державного архіву Кіровоградської області. Лише оприлюднення архівних документів разом із емоційно насиченими спогадами про буття маленької людини у воєнну епоху уможливить системно та неупереджено відтворити складний пласт вітчизняної історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Програма етнографічної практики для студентів історичного факультету (спеціальність 7.01.01.03 – Історія, спеціалізація: Українознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ імені Володимира Винниченка, 2003. – 32 стор.
2. Проскурова С. Щодо особливостей теоретико-методичного забезпечення етнографічної практики студентів історичних факультетів. // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Т. XIII. – К., 2006. – 562 с. – С. 515 – 521.
3. Проскурова С.В. Етнографічна практика: Методичні рекомендації та матеріали. Для студентів факультету історії та права. /Укладач Проскурова С.В. – Кіровоград, РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. – 44 с.
4. Проскурова С.В. Дослідницький потенціал методу усної історії. // Наукові записки. – Випуск 14. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка. – 2009.
5. Матеріали експедиції до Бобринецького району // Усна історія Голодомору та Другої світової війни на території Кіровоградщини. – Кіровоград: Кіровоградський інститут розвитку людини “Україна”, 2009.
6. Даденко В. Зеленая брама: возвращение к легенде. – Кіровоград: Имэкс-ЛТД, 2013. – 460 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Проскурова Світлана Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: етнологія; етнопсихологія, зокрема проблеми національної ідентичності українців.